

В. О. Сидоренко

ЗБРОЄЗНАВСТВО ЯК СПЕЦІАЛЬНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА

(За матеріалами історії України XVI—
першої половини XVII ст.)

У музеях України історичного профілю серед численних пам'яток культури зберігаються зразки старовинної зброї. Для ефективного використання цих пам'яток у пропаганді славних героїчних традицій українського народу треба не тільки зберігати, науково обробляти, а й глибоко вивчати ці пам'ятки.

У дореволюційні часи старовинна зброя здебільшого зберігалася представниками панівної верхівки, яких цікавила не так сама зброя, як декоративний ефект її. Справжніх зразків старовинної зброї і доспівів було не так багато, тому, щоб задовольнити попит, використовували фальсифікати, які і зараз часто зустрічаються в музеях.

Серед збирачів старовинної зброї знаходилися люди, які вивчали її. В другій половині XIX ст. вивчення зброї значно просунулось вперед і зацікавило досить широкі кола громадськості. В Німеччині, Франції, Англії, Італії, Росії зброєзнавство розвинулось у самостійну спеціальну історичну дисципліну. В Росії основи зброєзнавства були закладені працями М. Бранденбурга¹, П. Вінклера² та ін.

Радянське зброєзнавство, спираючись на марксистсько-ленінську методологію, критично переглянуло праці своїх попередників і зробило значний крок вперед в справі дальшого вивчення зброї як цінного історичного джерела. Питаннями зброє-

¹ Н. Е. Бранденбург. Исторический каталог С.-Петербургского артиллерийского музея, ч. I—III. СПб., 1887—1889; його ж, 500-летие русской артиллерии (1389—1889). СПб., 1889, та ін.

² П. Винклер. Оружие. Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. СПб., 1894.

знавства в Радянському Союзі займалися і займаються: А. В. Арциховський³, С. К. Богоявленський⁴, М. М. Денисова⁵, А. Н. Кирпичников⁶, В. Є. Маркевич⁷, В. А. Нікольський⁸, В. Г. Федоров⁹ та ін.

Хоч дослідження зброї становить значний науковий інтерес, воно не привернуло ще достатньої уваги українських дослідників. Правда, в справі вивчення зброї на Україні є великі труднощі. Спеціальної літератури з цієї галузі, крім окремих публікацій та старих каталогів Львівського¹⁰, Чернігівського¹¹ та Дніпропетровського¹² історичних музеїв, зовсім немає.

Під час Великої Вітчизняної війни багато старовинної зброї, що зберігалась у музеях, загинуло, а існуючі колекції не мають каталогів. Дуже мало збереглося іменної зброї, яка допомагає у датуванні аналогічних предметів зброї.

Цінним джерелом для вивчення зброї є іконографічні матеріали — портрети козацької старшини, малюнки на картах Боплана, малюнки Вестерфельда, гравюри Гондіуса та ін. Іконографічними матеріалами треба користуватись дуже обережно, бо іноді деякі зображення є фантастичними і не відповідають дійсності. Те саме стосується інших джерел, зокрема надгробних плит тощо.

Важливими джерелами для вивчення окремих видів зброї, яка в різні часи вживалась на Україні, є публікації актових документів, описи замків XV—XVII ст., козацькі літописи, описи майна українських магнатів та козацької старшини.

У дореволюційні часи найбільше уваги вивченню озброєння запорізьких козаків приділив Д. Яворницький¹³.

Особливо цікаві і змістовні дані про зброю на Україні в XVI — першій половині XVII ст. викладені в роботі І. Крип'яке-

³ А. В. Арциховский. Оружие.— История культуры древней Руси, т. I. М.—Л., 1948, стор. 417—438.

⁴ С. К. Богоявленский. Вооружение русских войск в XVI—XVII вв.— «Исторические записки», 1938, № 4, стор. 258—283.

⁵ М. М. Денисова. Русское оружие.— Краткий определитель русского боевого оружия XI—XIX веков. М., 1952.

⁶ А. Н. Кирпичников. Военное дело средневековой России и появление огнестрельного оружия.— «Советская археология», 1957, № 3, стор. 64; А. Н. Кирпичников. Метательная артиллерия древней Руси.— Материалы и исследования по археологии СССР. М., 1958, № 77.

⁷ В. Е. Маркевич. Ручное огнестрельное оружие. Л., 1937.

⁸ В. А. Никольский. Художественное оружие. М., 1925.

⁹ В. Г. Федоров. К вопросу о дате появления артиллерии на Руси. М., 1949, и др.

¹⁰ Musea gminu miasta Lwowa. Lwów, 1929.

¹¹ Каталог украинских древностей коллекции В. Тарновского, вып. I, 1898.

¹² К. Мельник. Каталог коллекций древностей Поля в Екатеринославе, вып. I. К., 1893.

¹³ Д. И. Эварницкий. История запорожских казаков, т. I. СПб., 1892.

вича. Вони дають основу для детального вивчення озброєння українського народу часів Визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького¹⁴.

Через слабку розробку питань зброєзнавства ще досі не повністю виявлені в музеях предмети зброї місцевого виробництва. Тому висвітлити питання про зброю на Україні XVI — першій половині XVII ст. як історичне джерело для історії економіки України, історії техніки, історії мистецтва, військового мистецтва тощо можна лише в загальних рисах, у порядку постановки питання, спираючись здебільшого на літературні джерела.

Якість і кількість зброї завжди залежали від рівня економіки країни, «від досягнутого в даний момент ступеня виробництва» (Ф. Енгельс). Тому зброя є цікавим допоміжним історичним джерелом для вивчення історії економіки.

В часи феодалізму виробництво зброї займало значне місце серед різних видів ремесла. Її виготовляли кваліфіковані ремісники з кращих матеріалів. Зброя місцевого виробництва свідчить про рівень і якість ремесла.

Відсутність компактних джерел з питань виробництва зброї на Україні в XVI — першій половині XVII ст. не дає можливості визначити, скільки її виготовлялось. Однак джерела свідчать, що в цей час селяни, міщани і козаки мали дуже багато зброї. Про поширення її на Україні яскраво говорять і численні згадки в думах та історичних піснях, де не раз називається «пищаль семипядна», «шабля гостра», «тугий лучок і стрілочок цілий пучок» та ін.¹⁵ Багато козаків іноді мали по кілька рушниць, і тому сучасники називали їх «огнистим» або «рушничним військом»¹⁶. Воевода брацлавський Адам Кисіль сповіщав коронному канцлеру в 1648 р., що у Б. Хмельницького кілька десятків тисяч «огнистого війська»¹⁷.

Серед майстрів-зброярів були пушкарі, рушничники, мечники, шабельники, лучники, стрільники. Зброю виготовляли майстри й інших металообробних спеціальностей. Відомо чимало прізвищ майстрів-зброярів.

Найбільшими центрами виробництва зброї були Київ, Львів та інші міста. У першій половині XVI ст. у м. Овручі пушкарі Яків Семенович і Мойсей Чижевич робили гаківниці та рушниці, а в Черкаському замку в 1552 р. пушкар і стрілець Ворона кував рушниці, робив порох¹⁸. У Львові Адам Гутовський виготовляв доспіхи, а Томас Шабельник — шаблі¹⁹. Серед львів-

¹⁴ І. П. Крип'якевич. Богдан Хмельницький. К., 1954.

¹⁵ Українські народні думи і пісні. К., 1955, стор. 6, 17, 21, 27, 104, 110, 118 та ін.

¹⁶ Мемуари, относящиеся к истории Южной России, т. II, стор. 305; Чтения в Обществе Нестора-легописца, т. III, отд. VIII, стор. 13—15.

¹⁷ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов, т. I, стор. 167—168.

¹⁸ Архив ЮЗР, ч. VII, т. I, стор. 80, 593—594.

¹⁹ Sprawozdania komisji hist. Sztuki, t. VII, 1906, стор. 117, 265.

ських майстрів гарматної справи в джерелах зустрічаються імена: Юрій (1504 р.), Андрій (1536 р.), Конрад Фрейліх (1505—1537 рр.), Лука (1537—1542 рр.), Матвій, Данило Стефанович, Гануш та багато інших. Деякі вироби цих майстрів, що збереглися, свідчать про високий рівень технічної і художньої майстерності їх авторів.

Для виробництва зброї здебільшого використовували залізо місцевого виробництва, що виплавлялось з болотної руди на руднях Чернігівщини, Київщини, Волині і частково Галичини. Під час Визвольної війни 1648—1654 рр. зброя виготовлялась у

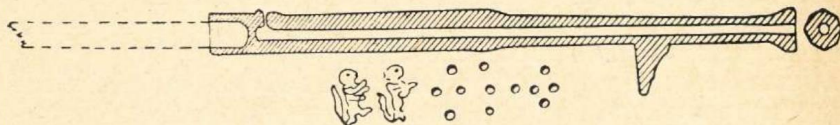

Рис. 1. Гаківниця Львівська XV ст.

містах і в спеціальних майстернях, створених у полках. Значним центром виробництва зброї в XVI — першій половині XVII ст. була Запорізька Січ.

Богдан Хмельницький звертав велику увагу на розвиток гарматної справи. Гармати на Україні виливали в Києві, Львові, Ніжині, Стародубі, Почепі, Новгороді-Сіверську, Глухові. Пізніше далеко за межами України прославились своїми гарматами глухівські майстри Йосип і Карпо Балашевичі.

Крім зброї місцевого виробництва використовувалась зброя привозна — російська, польська, угорська тощо і трофейна — турецька, іранська.

Зброя є своєрідним джерелом для вивчення історії техніки на Україні, бо вона досить виразно відбиває досягнутий в певний момент технічний рівень виробництва. Нові технічні можливості приводять до відмирання одних видів зброї і до виникнення інших. В історичних джерелах згадується дуже багато назв ручної вогнепальної зброї, що зустрічалась на Україні в XVI — першій половині XVII ст.

Виробництво вогнепальної зброї на Україні в XVI — першій половині XVII ст. розвивалось у тому ж напрямі, як і в інших країнах. Найпростішим зразком ручної вогнепальної зброї на Україні був так званий кий залізний²⁰, що з'явився ще в XIV ст.: залізна або мідна трубка, укріплена в ложі з гудзиком для упора в плече. Порох запалювали через отвір у казенній частині зверху. Потім з'являється гаківниця²¹ — залізна або мідна труб-

²⁰ Мемуары, относящиеся к истории Южной России, в. II, 1896, стор. 301.

²¹ Z. Gloger. Encyklopedja staropolska ilustrowana, t. II. Warszawa, 1900—1903, стор. 231.

ка з залізною або дерев'яною палицею у тильній частині (замість прикладу), яку стрілець клав під руку. Для поглинення віддачі на стволі був гак, який під час стрільби чіпляли за упор. Порох запалювали через запальний отвір, підносячи рукою тліючий гніт, а пізніше за допомогою курка, так званого серпантину, до якого прикріплювали гніт. Запровадження гнотового замка було значним кроком вперед у розвитку ручної вогнепальної зброї. Гнотові замки вживались на Україні майже до кінця XVII ст.

Дальше удосконалення гаківниць привело до певної диференціації їх. Для оборони з мурів продовжують використовувати гаківниці, але більшого калібру. У польових боях застосовували гаківниці невеликих калібрів, які поступово змінювались і діставали нові назви: рушниця, аркебуз, мушкет, карабін²².

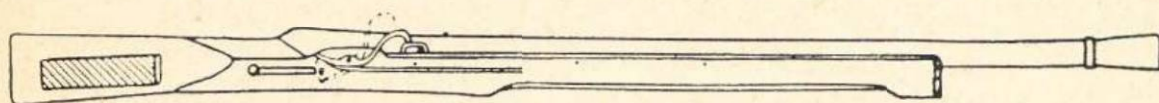

Рис. 2. Рушниця XVI ст.

Поряд з гнотовими замками починають вживати кременні. Різноманітні системи їх зводяться до двох основних типів: колісцеві й ударні.

Колісцеві замки (XVI ст.), в яких іскра висікалась з кременю за допомогою сталевого колеса з насічкою, вживалися на Україні здебільшого на мисливських рушницях.

Ударні кременні замки були різних систем. На Україні найбільше вживалися замки азіатського та нідерландського типів. Замок нідерландського типу на Україні називали «шкотським». Аналогічного типу замки робили українські майстри. В цих замках огниво відділено від кришки. Щоб вистрілити, треба відсунути кришку на поличці і нахилити огниво рукою.

У першій половині XVII ст. поширюється французький кременний ударний замок, в якому, як і в азіатському, огниво становить одне ціле з кришкою полички.

Полегшені гаківниці без гаків, рушниця, або ручниця, мали здебільшого гнотовий замок.

У першій половині XVI ст. на Україні з'являється аркебуз, або гаркебуз,— важка коштвна рушниця калібром 12,5—18,5 мм з дальністю стрільби 250 м²³. У XVI ст. аркебузами були озброєні українські реєстрові козаки і в значній мірі запорізькі.

²² А. В р ü c k n e r. Encyklopedia staropolska. Lwów, 1937, стор. 404.

²³ Z. G l o g e r, вказ. праця, т. I, стор. 70—71.

В середині XVI ст. на Україні з'являються мушкети вагою 8—10 кг з гнотовими або колісцевими замками, з яких стріляли на 400 м. Пробивна сила їх більша, ніж у аркебуза²⁴. На полешених мушкетах були замки нідерландського типу.

Крім згаданих, в джерелах зустрічаються ще такі назви: півгаки, карабіни, бандолети, яничарки, або яниченки, гульдинки, самопали і пищалі²⁵. Півгаками називали коротку легку рушницю, спочатку переважно з гнотовим замком, а пізніше з колісцевим. Коротка рушниця з колісцевим або ударним кремінним замком нідерландського типу називалась карабіном — від араб-

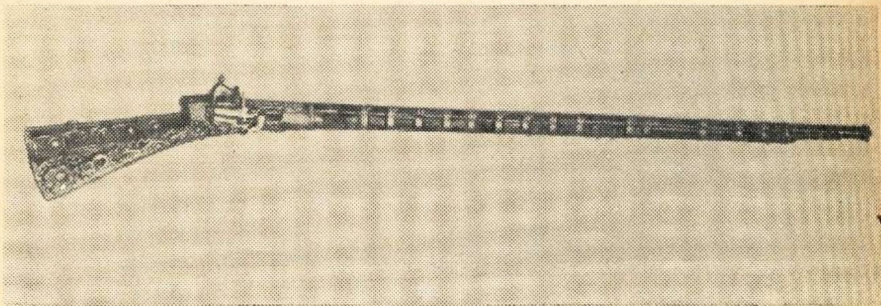

Рис. 3. Рушниця турецька XVII ст.

ського слова «караб», яке означає легку вогнепальну зброю. Іноді карабін називали бандолетом — від назви пояса з гачком, за який вершник чіпляв карабін²⁶. Яничарками або яниченками називали турецькі рушниці з гнотовим або ударним кремінним азіатським замком. Останні були поширені на Україні, особливо у запорожців.

Зустрічались на Україні й гвинтові рушниці — гульдинки. Вважають, що ця назва походить від курляндського містечка Гольдинген²⁷.

Назва «пищаль» була загальною назвою і не означала певного типу рушниці. Такий же характер мала назва «самопал», що часто зустрічається в джерелах першої половини XVII ст.

Виробляючи холодну зброю, українські майстри здебільшого користувались східними зразками. Наприклад, шабельники монтували всю шаблю у східному стилі. Ножни суцільно оправляли металом за турецьким зразком або окремими деталями — на зразок іранських. Іноді українські майстри надавали своїм

²⁴ В. Маркевич. Ручное огнестрельное оружие, т. I, 1937, стор. 56.

²⁵ Архив ЮЗР, ч. III, т. I, стор. 112; т. 4, стор. 229; Воссоединение Украины с Россией, т. I, М., 1953, стор. 78, та ін.

²⁶ Z. Glögg, вказ. праця, т. IV, стор. 11; т. I, стор. 109.

²⁷ Z. Glögg, вказ. праця, т. II, стор. 222.

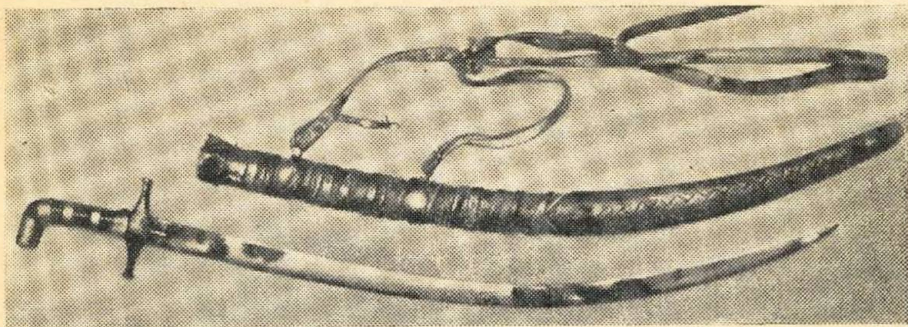

Рис. 4. Шабля козацька іранського типу XVII ст.

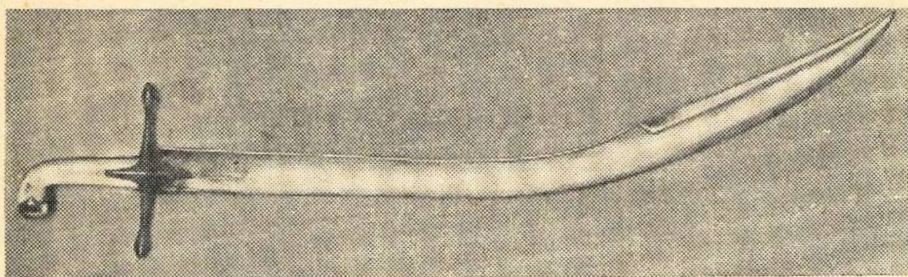

Рис. 5. Шабля козацька турецького типу XVII ст.

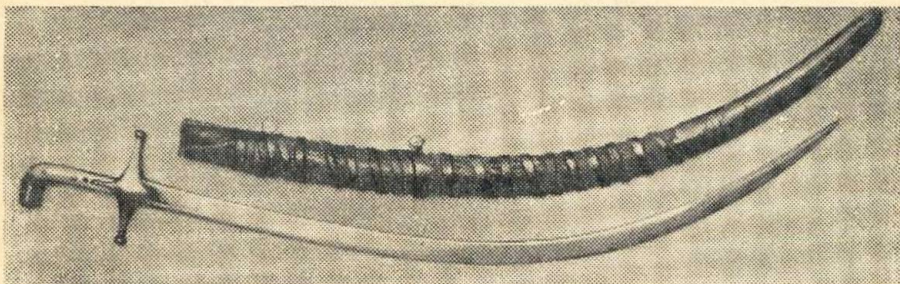

Рис. 6. Шабля козацька іранського типу XVII ст.

Рис. 7. Шабля козацька іранського типу XVII ст.

виробам деяких нових рис, змінюючи прикраси, оформлення рукояток шабель, ножен, рушниць.

Уже в середині XVI ст. в джерелах зустрічається термін «козацька шабля». Формою і технікою виготовлення вона відрізняється від інших. Козацькі шаблі, здебільшого турецького та

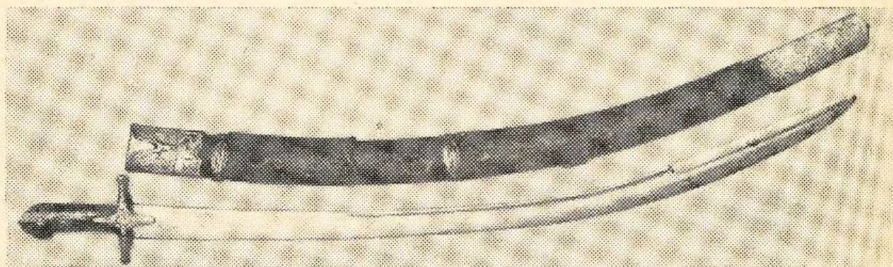

Рис. 8. Шабля козацька польського типу XVII ст.

іранського типів, монтувались з окремих частин, привезених з Сходу, або повністю виготовлялись місцевими майстрами.

Згадки про козацькі шаблі є у відомостях про краківських мечників 1549 р. і в описі майна Луб'янського замку князів Ост-

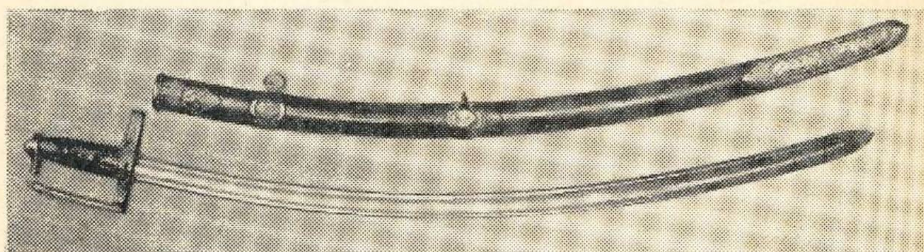

Рис. 9. Шабля козацька угорського типу XVII ст.

розьких²⁸. Ці шаблі добре відомі з російських джерел під назвою шабель «черкаського дела». На них у Росії був великий попит²⁹.

Детальніше вивчити особливості, які вносили українські майстри у виготовлену ними вогнепальну і холодну зброю, важко через скупість джерельних згадок, а в існуючих колекціях збереглося дуже мало типової для того часу зброї.

Зброя XVI—XVII ст. на Україні цікава як джерело і для вивчення історії мистецтва, головним чином прикладного. Естетичні потреби народу спонукали прикрашувати зброю в дусі ху-

²⁸ В. Січинський. Нариси з історії Української промисловості. Львів, 1938, стор. 88.

²⁹ П. Савантов. Описание старинных русских утварей. СПб., 1896, стор. 122.

дожніх смаків свого часу. Прикраси на кращих зразках зброї та військового спорядження робились видатними майстрами-художниками і вражають високою художньою досконалістю. Засоби оздоблення зброї — найрізноманітніші: «таушировка» — інкрустація металом (в глибокі борозни написів, візерунків, вирізаних на сталі, залізі або дереві, вбивалась молотком золота або срібна проволочка); «насічка» (на зроблену гострим предметом насічку на сталі чи залізі набивалось золото або срібло); травлений орнамент; прикраси емаллю; прикраси з дорогоцінних каменів — бірюзи, рубіну тощо.

До XVII ст. на вогнепальній зброї прикрашались дерев'яні частини, а пізніше стали прикрашати і металеві частини — ствол, замок. Завдяки торговельним зв'язкам і великій кількості трофейної турецької зброї на Україні поширюється східний стиль.

Найбільшими центрами виробництва художньої зброї були Київ і Львів, де з виготовленням її пов'язане золотарство. Львів уславився виробництвом художніх коштовних оправ шабель, щитів, колчанів, місюрок, булав, шестоперів тощо³⁰.

З описів майна українських магнатів та козацької старшини можна довідатись, як прикрашали на той час зброю. Серед майна князів Острозьких зустрічаються такі зразки зброї: позолочені півгаки з перламутром, шаблі козацькі з ножами, обтягнутими оксамитом та оздобленими срібними прикрасами³¹. Серед майна козацької старшини згадуються рушниці, прикрашені золотом насічкою на стволах та замках, ложа з прикладами, інкрустовані кісткою (моржовою), перламутром, срібними або мідними смужками. В оздобленні зустрічаються корали та бірюза. На найцінніших зразках зброї стволи та замки золотили або інкрустовували сріблом з емаллю, ствол скріплювали з ложем за допомогою срібних або мідних орнаментованих обоймиць.

Деякі рушниці мали «ольстри» — чохла з різнобарвного, переважно червоного, сап'яну, сукна або оксамиту, гаптовані золотом і сріблом³².

Цікавими зразками художнього ливарства є гармати XVI—XVII ст., які зберігаються у Львові, Дубно, Чернігові та інших містах. Деякі з них є справжніми художніми виробами. Наприклад, одна з гармат Дубенського музею за формою і орнаментуванням є твором народного мистецтва. Як вважає радянський дослідник П. М. Жолтовський, прикраси цієї гармати мають багато спільного з декоративними прийомами теслярської роботи³³.

³⁰ W. Łosinski. Złotnictwo Lwowskie. Lwów, 1911—1912, стор. 124—145.

³¹ Sprawozdania..., t. VI, стор. 207—217.

³² Русская историческая библиотека, т. VIII, стор. 950—1203.

³³ Матеріали з етнографії та художнього промислу. К., 1957, стор. 128—129.

Найбільше цікавила дослідників зброя як предмет мистецтва. Деякі цінні праці спеціально присвячені техніці оздоблення зброї, її художній орнаментативі³⁴.

У радянський період В. Модзалевський та П. Жолтовський у своїх працях про художнє ливарство багато місця присвятили гарматам XVI—XVII ст.— чудовим зразкам художньої промисловості³⁵.

Як відомо, зброя впливає на засоби ведення війни, обумовлюючи їх безперервні зміни і розвиток. Від характеру озброєння залежить організація війська. В добу феодалізму через повільний розвиток виробництва, науки і техніки зброя і засоби ведення війни протягом довгого часу змінювались дуже мало. Своєрідний військовий побут і засоби ведення війни, озброєння на Україні розвивались в умовах боротьби проти соціального гніту та іноземних поневолювачів. Зброя XVI — першої половини XVII ст. на Україні є одним з історичних джерел для вивчення військової історії українського народу і його військового мистецтва.

Зброя має певне значення як джерело і для громадянської історії України XVI — першої половини XVII ст. Написи на зброї дають можливість висвітлити або уточнити маловідомі факти минулого, встановити невідомі імена історичних діячів. Іноді той чи інший предмет зброї буває пов'язаний з переказами, в яких зафіксовані цікаві побутові риси, що допомагають краще зрозуміти подію, зв'язану з цією зброєю. Іменна зброя є надійним еталоном для точнішого датування аналогічних предметів зброї.

Займаючись вивченням зброї, треба мати на увазі, що в цій галузі надзвичайно поширені фальсифікати, бо збирачі зброї часто намагались зв'язати той чи інший предмет зброї з ім'ям якоїсь визначної особи, не маючи для цього фактично ніяких підстав. Цю «слабкість» збирачів використовували різні ділки, які займались підробкою зброї.

Серед найвідоміших зразків іменної зброї треба назвати шаблю Богдана Хмельницького, яка зараз зберігається в Переяслав-Хмельницькому історичному музеї. В літературі зустрічається зображення сокирки Богдана Хмельницького, яка до Великої Вітчизняної війни зберігалась у Краківському музеї.

Кілька предметів іменної зброї, правда пізнішого часу, є в Чернігівському історичному музеї. Серед них — шабля козаць-

³⁴ W. Łosinski, вказ. праця; В. А. Никольский, *Художественное оружие*. М., 1925; *Именное и художественное оружие XVII—XIX вв.* М., 1956; Т. Майковский, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*. W.—K., 1959.

³⁵ В. Модзалевський. До історії українського ливарництва.— «Збірник секції мистецтв». К., 1921, № 1, стор. 7—14; П. М. Жолтовський. До історії художнього лиття металу на західних землях України в XIV—XVII ст.— Матеріали з етнографії та художнього промислу. К., 1957.

кого старшини Савича, гармата Миклашевського та ін. У Київському державному історичному музеї є козацька шабля угорського типу 1627 р. та дві значно пізнішого часу — козацька шабля польського типу курінного отамана Вовка і шабля курінного Задунайської Січі Голинька. У Московському історичному музеї зберігається шабля військового писаря Запорізької Січі Павла Головатого (середина XVIII ст.).

Зброя дає чудовий матеріал для вивчення питань класового розшарування суспільства і соціальної нерівності в XVI — першій половині XVII ст. на Україні. Здебільшого у козацької старшини зустрічалися шаблі не тільки бойові, а й дорогоцінні, з коштовним оздобленням. У Дубенському замку в 1616 р. зберігались шаблі Костянтина Острозького, одна з яких коштувала шість тисяч талерів³⁶. В одному з описів майна козацької старшини згадується шабля, на якій було 315 самоцвітів і 30 алмазів³⁷.

Зброя поряд з іншими матеріальними цінностями, створеними людиною, є частиною матеріальної культури, яка відбиває науково-технічний рівень і характер продуктивних сил країни.

В. А. Сидоренко

ОРУЖИЕВЕДЕНИЕ КАК ВСПОМОГАТЕЛЬНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ДИСЦИПЛИНА

(По материалам истории Украины XVI —
первой половины XVII в.)

Резюме

В статье говорится об изучении истории оружия в России и на Украине, дается краткий обзор источников для изучения оружия, бытовавшего на Украине в XVI — первой половине XVII в., раскрывается значение старинного оружия как вспомогательного исторического источника для изучения истории экономики, техники, искусства, главным образом прикладного, военной истории и военного искусства украинского народа, гражданской истории Украины, истории ее культуры.

³⁶ Sprawozdania..., т. VI, стор. 208.

³⁷ Русская историческая библиотека, т. XIII, стор. 1081.